

ПАРТИЦИПАТОРНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ У ДІЇ: ВПРОВАДЖЕННЯ ГРУПОВОГО ПРОЦЕСУ ТА РЕФЛЕКТОРНОЇ ПРАКТИКИ У РАМКИ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ РОБОТИ

Н. Монахова

*аспірант кафедри психології та педагогіки
Національного технічного університету України
“Київський політехнічний інститут”*

У даній статті вперше у рамках української психології представлено такий якісний метод дослідження як партиципаторне дослідження у дії, а також окреслено основні його джерела та методологічні засади.

Ключові слова: партиципаторне дослідження у дії, аспекти методології партиципаторного дослідження у дії.

Загальносуспільні трансформації є невід'ємною умовою трансформації у царині науки. Гуманістичні процеси, що тривають у західному суспільстві, починаючи із середини ХХ століття, неминуче мали позначитися на науково-дослідній діяльності, змінюючи існуючу наукову парадигму та збагачуючи методологію наукової роботи новими суб'єкт-суб'єктними підходами, адже одним із основних закидів традиційній позитивістській науковій методології було те, що «люди, що їх досліджували, зазвичай не отримують від того процесу жодних переваг. Знання не повертається до людей» [12, 1].

На противагу елітарній науці, яка наголосила на необхідності існування *об'єкту* дослідження та не визнавала існування досліджуваного чи досліджуваної спільноти як *суб'єкта*, перетворивши «маси ... на демографічний конструкт, статистичну цілісність, єдині натяки на яку з'являються у соціологічних оглядах або в опитуваннях» [10, 13.], партиципаторне дослідження у дії (далі – ПДД) уможливило відхід від конвенційного, дегуманізованого знання, монополізованого та контрольованого науковцями як окремою суспільною групою із власними інтересами, через твердження, що найефективнішим знанням є знання, напрацьоване всередині спільноти самою спільнотою з урахуванням її безпосередніх потреб і скероване на вирішення її проблем.

Парадигма, у рамках якої виникло ПДД, підкреслила необхідність «поновлення уваги на екологічному підході, який визнає, що окремі індивідуальності є вміщеними у соціальні, політичні та економічні системи, – що формують поведінкові моделі та доступ до ресурсів» [11, 16], – підході видимо позанауковому. Втім, насправді дана парадигма лише зміщує акценти: гуманізаційні процеси у науці створюють передумови для розвитку сфери прикладних досліджень там, де їх доти не існувало, а саме ПДД є відображенням прагнень соціуму та наукового

середовища до взаємодії та визначення сфер інтеракції.

Властиве, і сьогодні такі підходи є практично неінтегрованими в українське наукове середовище та лишаяються майже виключно набутком сфери, в українських реаліях лише дотично пов'язаної з наукою, – діяльністю неурядових організацій, поміж яких можна назвати Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні (та його партнерські організації, що впроваджують кілька проектів, що базуються на партиципаторному дослідженні у дії) та Інформаційно-консультативний жіночий центр, у рамках діяльності якого розвинулася програма «Уповноважувальна освіта», побудована майже виключно на засадах ПДД. Одним із набутоків даної програми є підручник для тренерів, що у другому своєму виданні надає певне уявлення про ПДД та принципи, на яких воно базується [1].

Саме тому видається необхідним повернути увагу спільноти науковців-психологів до даної якісної методики, яка, з огляду на підвищення уваги у сьогоднішньому українському суспільстві до практичного боку досліджень, суто наукових і теоретичних, є змістовно наснаженою – і для соціальної, і для інших галузей психології – як одного із підходів до встановлення тісного зв'язку поміж суто науковим аспектом дослідження та можливістю скеровувати його результати на поліпшення умов життя конкретної, чітко ідентифікованої спільноти.

ПДД великою мірою сформувався у рамках соціальної психології, на основі моделей дослідження у дії та групової динаміки, розроблених Куртом Левінім у першій половині ХХ століття. Уперше К. Левін використав термін «дослідження у дії» у статті 1946 року “Action Research and Minority Problems” («Дослідження у дії та проблеми меншин»), характеризуючи його як «порів-

няльне дослідження щодо умов та наслідків різноманітних форм соціальної дії та досліджень, результатом яких є соціальна дія» [8, 12], що використовує «спіраль кроків, кожна із яких складається з кола планування, дії та визначення даних щодо результатів дії» [8, 12]. Іншими словами, Левін кинув виклик штучним перешкодам, які відокремлюють теорію, дослідження і дії, наполягаючи на тому, що «немає дії без дослідження; немає дослідження без дії» [4, 300], тобто наріжним каменем для Левіна стала інтеграція науки та практики, а також визнання того, що соціальні процеси можна зрозуміти, лише змінюючи їх.

При цьому поняття соціальних змін є для Левіна досить широким («Мета соціальних змін може стосуватися харчових стандартів споживання, економічного рівня життя, типу групових стосунків, виробничих потужностей фабрики, продуктивність освітньої команди» [6, 340]). Він також вважає, що соціальний стандарт, який підлягає змінам, необхідно сприймати не як річ, а процес. Саме тому і соціальні зміни в інтерпретації Левіна перетворюються на постійний процес, який вимагає постійного зважування численних чинників, що характеризують певний випадок і потребують вироблення «більш-менш унікальної комбінації освітніх та організаційних заходів; вони можуть залежати від досить різних підходів до ідеології, очікувань і організації» [6, 340].

Також на формування ПДД значно вплинув, з одного боку, розвиток постмодерних теорій, зокрема, фемінізму, що наголосили на цінності особистого, індивідуального досвіду як вагомого способу пізнання та аналізу реальності. Цей метод дослідження за своєю природою містить у собі множинність поглядів, коментарів і критичних поглядів, що уможлиблює множинність можливих практичних дій та інтерпретацій. Плюралістична структура самого запиту перетворює дослідження та звітну роботу на «підтримку дискусії, що триває, поміж співробітниками, радше ніж на фінальні підсумки факту» [8, 8].

З іншого боку на розвиток ПДД значно вплинуло уявлення про три типи стосунків, описані Левіним: стосунки поміж людьми та їхнім фізичним середовищем, поміж окремими особистостями всередині спільнот і груп, а також стосунки поміж групами та спільнотами. Власне кажучи, надзвичайно важливим аспектом ПДД є саме його потенціал до вирізнення спільноти та подальшого формування її самоідентифікації як «цінного інструменту розвитку відчуття спільноти» [8, 22].

Таким чином, ПДД уможлиблює вирізнення існуючих спільнот за певною ідентичністю та їх самоорганізацію, а також створює можливості для співпраці із ними, спираючись на таку іден-

тичність, «та/або посилення відчуття спільноти за допомогою колективного залучення» [11, 18]. При цьому, подібно до того, як самоорганізуються спільноти, практично завжди існує потреба глибше зрозуміти ситуацію, у якій люди знаходяться разом. А отже – і це одне із засадничих епістемологічних уявлень ПДД – життєвий досвід структурує особистісне розуміння життя.

Утім, сам Левін наголошував на тому, що «зазвичай легше змінити окремих осіб, об'єднаних у групу, аніж змінити кожного поодиноці. Доки стандарти групи лишаються незмінними, індивідуум опиратиметься змінам тим сильніше, чим далі він має віддалитися від групових стандартів. Якщо змінюється самий стандарт групи, спротив, що впливає із стосунків поміж окремими особами та стандартом групи, знищується» [6, 344]. Саме тому підвищена увага до досвіду особистості та наголос на важливості роль групи мають велике значення у процесах ПДД, а самий цей метод дослідження зорієнтований на вивчення процесів соціальних рухів.

Іншим ключовим джерелом ПДД є критична педагогіка, сформульована Пауло Фрейре у відповідь традиційним формальним моделям освіти, коли учитель перетворюється на трансцендентний суб'єкт по відношенню до учнів, які є пасивними реципієнтами, «контейнерами», «сховищами», «які вчитель має наповнити» [2, 53]. Так само – у наукових дослідженнях – дослідник посідає місце суб'єкту, перетворюючи сферу своїх наукових інтересів на пасивний об'єкт, позбавлений голосу, вміщений у стосунки пригноблення.

Натомість критична педагогіка, а разом із нею і ПДД, розглядає виробництво знання як «динамічний процес залучення, освіти, комунікації, дії та роздумів» [10, 5]: знання існує у нашій щоденній реальності; ми живемо знанням і постійно трансформуємо його у тому, чим займаємося. Знання – це частина нашого життя, і воно формує наші дії. Критичне навчання розпочинається із прискіпливого вивчення щоденного життя; при цьому таке знання є результатом не аналізу даних про інших людей, а радше наслідком обговорення поміж собою та обміну діями на тлі спільного досвіду, традицій, історії та культури.

З огляду на сказане вище, можна твердити, що ключовим методологічним інструментом, який вирізняє ПДД з-поміж інших методів дослідження, є діалог. За допомогою діалогу люди об'єднуються та беруть участь в усіх важливих аспектах дослідження, освітній і колективній діяльності; зв'язок,

який утворюється поміж людьми, призводить до формування, чи радше усвідомлення, спільного досвіду. Діалогічний підхід серйозно відрізняється від методів конвенційного інтерв'ювання, зокрема тому, що інтерв'ювання передбачає первинність рамок сприйняття дослідника. Він пропонує односторонній потік інформації, що жодним чином не змінює ситуації досліджуваних: «...представники спільноти, які часто віддають свій час та енергію без будь-якої компенсації, виявляють, що їм не залишено ніякої інформації про наслідки дослідження чи будь-які висновки, що вони можуть бути корисними даній спільноті» [5, 2].

Натомість діалогічний підхід і саморефлексія вимагають обов'язкового включення дослідника у критичний процес, обговорення значень і перспектив. Діалог допомагає досліджуваний спільноті критично переглянути джерела та наслідки власного знання. Роль дослідника у цьому процесі – не тільки навчитися від учасників, а й скеровувати процес навчання. У цьому контексті освіту необхідно розуміти не як дидактичну передачу знання, характерну для більшості експерт-орієнтованих навчальних процесів, а як таку, у рамках якої «вчителі й учні ..., маючи спільні наміри стосовно реальності, є Суб'єктами не лише в завданні досягнути цю реальність, а отже, пізнати її критично, але й у завданні трансформації цього знання. Набуваючи такого знання реальності через роздуми й дії, вони відкривають самих себе як її постійних перетворювачів» [2, 52].

Іншим важливим аспектом методології ПДД є те, що воно спричиняється до «встановленн[я] умов, за якими самовідображення [спільноти] можливе якнайкраще: умови, за якими цілі і потреби можуть бути перевірені, а практика сприйнята стратегічно і експериментально, а самі практики можуть організувати процес таким чином, щоби мисляча громада робила внесок у поліпшення своєї праці та розуміння цього» [1, 24-25]. Більше того, такий тип досліджень завжди свідомий того, що втручання у соціальну ситуацію, всередині якої відбувається дослідження, є неunikним. Іншими словами, партиципаторне дослідження у дії скеровується у першу чергу на вивчення певних ситуацій саме з метою їхньої зміни або поліпшення, коли групи, охоплені такою ситуацією, працюють на уможливлення змін, цілком усвідомлюючи, що вони можливі лише із набуттям досвіду, а отже і прагнучи відтворити його чи навіть розширити, маючи на меті «поліпшення добробуту залучених спільнот, як за допомогою вивчення та вирішення визначених проблем, так і непрямо, завдяки підвищенню влади та контролю над процесом дослідження» [11, 20].

Рух до нових і поліпшених дій включає у себе творчий аспект трансформацій, або «уявлю-

ваний стрибок від світу, «як він є», до побіжного погляду на світ, «яким би він міг бути» [13, 6]. Тому одним із найскладніших завдань, що постають перед дослідником, є необхідність розробити процес, що є максимально творчим: найкращі ідеї можуть бути результатом того, що учасники виявилися спроможними звертатися до незвичайних джерел як за інформацією, так і за ідеями для того, аби згодом перетворити їх на джерело критичних обговорень, перевірки їхньої резонантності для групи: «...процес може бути таким, що звільнює, уповноважує, освітнім процесом – колегіальними стосунками, які включають місцеві спільноти у дебати щодо політик, утверджуючи їхнє знання» [3, 1].

А це знову ж таки шлях до діалогічності та стирання меж поміж партиципаторною дією та елементами дослідження, які розчиняються у практичній діяльності, що уможливорює зміну ставлення до процесу самих учасників: вони отримують можливість рефлексувати над проблемами, сприймаючи нові шляхи осмислення або бачення з огляду на новий досвід, що призводить до творення нових шляхів вирішення проблем. Таким чином, зміни відбуваються не в кінці процесу, фіксує його результат; натомість, вони є його змістовною складовою, відбуваючись кожної хвилини дослідження.

Саме тому елемент участі («партиципаторності») має величезне значення у ПДД, посилюючи значущість даних дослідження для усіх учасників, оскільки неможливо навіть просто говорити про соціальне дослідження, оминаючи людей та їхньої участі у соціальній дійсності: «Партиципаторне дослідження у дії є, власне, дослідженням, що залучає усі відповідні сторони до активного вивчення поточної дії (яку вони вважають проблематичною) з метою змін та уповноважування. Вони роблять це за допомогою критичного осмислення історичних, політичних, культурних, економічних та інших контекстів, які надають йому сенсу» [13, 6], концептуалізуючи розвиток знання як процес, що розвивається. При цьому дискусія щодо теоретичних і методологічних перспектив фокусується на умовах і діях, які допомагають просувати дослідницькі процеси у напрямку участі та партнерства.

Завдяки цьому ПДД об'єднує учасників із різноманітними навичками, знаннями, досвідом та чутливістю з метою вирішення складних проблем, сприяючи поліпшенню якості та вірогідності дослідження завдяки залученню місцевого знання та теорій, вироблених на місцевому рівні та основаних на досвіді залучених у дослідження людей.

Надбане таки чином знання може використовуватися усіма партнерами з метою ліпшого розподілу ресурсів та впливу на процеси впровадження політик, які можуть бути корисними для спільноти.

Отже, ПДД заохочує людей до участі у теоретичному обговоренні практичної діяльності, наголошуючи «на участі, впливі та контролі неакадемічних дослідників у процесі створення знання та змін» [11, 17], що неможливо без детального її опрацювання та чіткого розуміння взаємозв'язку поміж обставинами, діяльністю та її наслідками у житті: теорії, які виробляються у процесі ПДД, є обґрунтуванням практичної діяльності та згодом піддаються критичному осмисленню. Іншими словами, ПДД вимагає, аби люди перевіряли свої практичні надбання, ідеї та припущення, збираючи інформацію на їх підтвердження. Тому у ПДД необхідно не тільки вести записи, які описують те, що відбувається, настільки обережно, наскільки це можливо, а й збирати та аналізувати судження, реакції та враження групи про те, що відбувається. Записи також необхідні як інструмент відображення процесу особистісного розвитку, що відбувається у зміні практик та практичної роботи, мови та дискурсу, у якому описуються зміни, соціальних стосунків та форми організації діяльності та практик.

Оскільки ПДД є більш холістичним підходом до вирішення проблем, під час проведення дослідницької роботи користуються низкою різноманітних, в основному якісних, методів збирання та аналізу даних. Серед них можна, зокрема, назвати підготовку журналу дослідження, збирання документів та їх аналіз, записи спостережень учасників, різноманітні опитування, структуровані або неструктуровані інтерв'ю, вивчення окремих випадків тощо [8, 15].

Учасники також мають свідомо підходити до визначення основної проблеми, яка формує групу як таку, а також до проблеми вироблення домовленостей всередині групи. Надзвичайно важливим аспектом ПДД у цьому контексті є те, що «партиципаторне дослідження у дії дозволяє учасникам надавати зважені обґрунтування їхньої соціальної (практичної) роботи інших, і навіть вимагає цього від них, тому що вони можуть продемонструвати таким чином, як свідчення, зібрані ними, та критичне їх осмислення допомогли їм створити розвинене, випробуване та критично перевірене обґрунтування того, чим вони займаються» [7, 3]. Маючи таке обґрунтування, учасники ПДД цілком можуть вимагати від інших відповідних пояснень щодо впроваджуваних практик з огляду на вироблені ними теорії, а також свідчень їхньої власної критичної саморефлексії.

Саме дослідження розпочинається невеликими кроками, з невеликих змін, що ними мо-

жуть керувати залучені особи, поступово переходячи до значніших суспільних змін, у тому числі і до формування наскрізних політик чи практик. Такий підхід дозволяє розпочинати роботу із невеликих циклів планування, діяльності, спостереження та осмислення, які дозволяють чіткіше визначати проблеми та ідеї, що потребують опрацювання, таким чином уможливаючи поступовий вихід на складніші питання для учасників. Цілком зрозуміло, що відповідним чином розширюються і кола залучених у дослідження людей, починаючи із невеликих груп і поступово охоплюючи все ширші кола населення та більше зацікавлених груп та стейкхолдерів.

На етапі, коли учасники починають об'єднуватися для обговорення спільних проблем, дослідник бере участь у таких зустрічах для того, щоб допомогти сформулювати проблему способом, найбільш відповідним для дослідження, спираючись на знання спільноти, що їх він або вона отримала раніше. З цього моменту і надалі, дослідник діє скорше «як ресурс, аніж організатор, а остання функція виконується представниками спільноти, що мають організаційні навички та ресурси» [10, 7-8], оскільки мета партиципаторного дослідження – бути каталізатором для розкриття лідерського потенціалу у спільноті. Тому дослідник ділиться своїм досвідом із людьми, визнаючи, що саме залучені спільноти мають критичний голос у визначенні напрямку та цілей змін.

З огляду на те, що даний підхід є дослідженням у дії лише тоді, коли є спільним проектом для науковців і певної групи людей (хоча при цьому необхідно усвідомлювати, що дослідження у дії у групі досягається лише критичним аналізом дії окремих учасників групи), ПДД постало як можливість у комфортному середовищі працювати із такими складними проблемами, як інтимне, структурне насильство, зокрема, у сферах освіти, доступу до охорони здоров'я, ґендерної чи сексуальної дискримінації тощо. Проблеми, що їх допомагає вирішувати ПДД, – це проблеми, які іноді загрожують життю учасників, а можуть бути і цілком тривіальними.

Партиципаторне дослідження використовується у реальних ситуаціях, а не у штучних, експериментальних студіях, оскільки його основним фокусом є вирішення реальних проблем. Утім, ним можуть користуватися соціальні науковці у початкових або пілотних дослідженнях, особливо коли ситуації є надто складними для того, щоб сформулювати точне завдання для дослідження. Тим не менше, у відповідності до основних

його принципів, до ПДД часто звертаються тоді, коли «обставини вимагають гнучкості, залучення людей у дослідження, або якщо необхідно, щоб зміни сталися швидко чи холистично» [8, 9]. Також до ПДД часто звертаються науковці та практики, які прагнуть поліпшити розуміння своєї діяльності.

Дана методика дослідження розроблена саме для того, щоби працювати із конкретними проблемами, визначеними місцевими спільнотами; при цьому результати одразу ж впроваджуються для вирішення означених проблем, а отже ПДД розвивається повторюваними циклами, у яких дослідники та спільнота спочатку визначають найпроблемніші сфери, ініціюють дослідження, розпочинають відповідно до нього дію та, опрацювавши наслідки дії, переходять до нового циклу досліджень та дії. На думку К. Сеймур-Роллз та А. Х'ю, у рамках ПДД дослідження «відбувається у чотирьох моментах дослідження у дії, а саме: рефлексія, планування, дія та спостереження. Дані дослідницькі моменти існують взаємозалежно та відбуваються одне за одним як спіраль чи цикл» [9, 1].

Групи, що проводять ПДД, визначають основні проблеми за допомогою дискусії та рефлексії, а окреслені проблеми інтегруються у спільну мету. Група згоджується співпрацювати у рамках ПДД та брати у ньому участь саме з огляду на таку інтегровану мету. Таким чином група та учасники групи отримують повноваження планувати та діяти над створенням соціальних змін. Зміни у практиці впроваджуються та спостерігаються через вжиток відповідних інструментів дослідження. Група критично вивчає результати, у результаті чого отримує нове знання, на основі якого виробляється теорія. Таке знання та теорія можуть бути сфокусовані на спостережуваних ефектах від змін.

У той самий час відчуття проблеми не обов'язково є спільно виробленою метою боротьби, саме тому завданням дослідника є робота зі спільнотою, спрямованою на трансформацію відчуттої, але неусвідомленої проблеми у чітко зідентифіковану тему колективного дослідження. Таким чином, переривається традиція суб'єкт-об'єктних стосунків у дослідницькій діяльності, встановлюються партнерські, суб'єкт-суб'єктні, відносини із досліджуваною спільнотою, які уможливають, з одного боку, паралельне впровадження результатів дослідження у щоденне життя, а з іншого боку, безперервність циклу дослідження–впровадження–дослідження.

На загал, можна говорити про те, що партиципаторне дослідження у дії – це термін, який пов'язує поміж собою низку припущень, що лежать в основі нової наукової парадигми. Вони підкреслюють важливість соціальних і колективних процесів у підготовці рішень про те, чим

саме є проблема, яка спонукала спільноту до проведення дослідження, та якими будуть наслідки впроваджуваних змін. ПДД, таким чином, є систематичним навчальним процесом, у якому люди діють, свідомо залишаючись відкритими для можливостей. Це процес, що дозволяє спиратися на критичний розсуд для вироблення стратегій діяльності та розвивати його таким чином, що «соціальна дія перетворюється на *praxis* (критично поінформовану, віддану діяльність)» [7, 2].

Отже, можна говорити про те, що партиципаторне дослідження у дії є підходом для поліпшення соціальної практики через змінювання її та вивчення наслідків таких змін. ПДД залежить від повноцінної участі громади, що включає у себе цикл, що продовжується, із планування, дії по впровадженню планів, систематичного спостереження, осмислення та подальшого планування. При цьому ПДД завжди є спільним: відповідальні за впровадження планів залучені до процесу планування; при цьому розуміння учасників розширюється для того, щоби включити у діяльність не тільки тих, хто прямо залучений до виконання планів, а також тих, на кого впливатимуть результати діяльності. ПДД розвиває самокритичні спільноти, які спільно беруть участь у дослідницьких процесах (плануванні, впровадженні планів, спостереженні та осмисленні) з метою розвитку спільнот людей, відданих самоосвіті стосовно причин, діяльності та її наслідків, а також звільненню від інституційних та особистісних утисків, що зменшують їхнє право жити у відповідності до законних та вільно обраних соціальних цінностей.

Звичайно, що ПДД є політичним процесом – з огляду на залучення людей до впровадження змін, які впливають на інших. Тому іноді воно викликає відчуття опору як поміж учасників, так і серед інших. ПДД включає у себе критичний аналіз інституційно структурованих ситуацій (проектів, програм, систем), у яких працюють люди. Спротив змінам, що його відчуває дослідник, є наслідком конфліктів поміж новими запропонованими практиками та загально прийнятими, інституціоналізованими практиками. У цьому випадку критичний аналіз уможливорює політичні дії шляхом заохочення інших до спільного дослідницького процесу, до дослідження власних практик та працюючи із ширшим інституційним контекстом, виробляючи раціональніше розуміння ситуації та справедливіших соціальних процесів або кращих форм роботи для усіх залучених у ПДД.

Підсумовуючи, необхідно наголосити, що ПДД є результатом формування нової наукової парадигми, що означила відхід від традиційної позитивістської наукової парадигми, основаної на уявленнях про можливість абсолютної вірогідності наукових даних та верифікації досліджуваних проблем, натомість наголосивши на необхідності визнавати та долати складні особистісні та соціальні проблеми. ПДД постає як

шлях подолання зрозумілої недовіри до дослідження з боку спільнот, які традиційно були об'єктами дослідницької діяльності, а отже має потенціал перетинати існуючі культурні розриви між залученими партнерами, а також долає фрагментацію та відокремлення окремих людей від культури та контексту, які постають як неунікненні за вужчих, категоричних підходів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Уповноважувальна освіта*: Підручник для тренерів. – К.: Інформаційно-консультативний жіночий центр, 2002. – 151 с.
2. *Фрейре П.* Педагогіка пригноблених. – К.: Юніверс, 2003. – 168 с.
3. *A Guide for Field Projects on Adaptive Strategies: Participatory Approach.* – www.iisd.org/casl/CASLGuide/ParticipatoryApproach.htm.
4. *Aldeman C.* Action Research and the Problem of Participation. In *Participatory Action Research: International Contexts and Consequences*, ed. by R. McTaggart. – Albany/NY: State University of New York Press, 1997.
5. *Creating Partnerships, Improving Health: The Role of Community Based Participatory Research.* – U.S. Department of Health and Human Services. Agency for Healthcare Research and Quality Publication. – June 2003.
6. *Lewin K.* Group Decision and Social Change. In *Newcomb Th., Hartley E. Readings in Social Psychology.* – Henry Holt and Co., 1947.
7. *McTaggart R.* 16 Tenets of Participatory Action Research. – www.caledonia.org/par.htm.
8. *O'Brien R.* An Overview of the Methodological Approach of Action Research (1998). – <http://www.web.ca/~robrien/papers/arfinal.html>.
9. *Seymour-Rolls K., Hughes I.* Participatory Action Research: Getting the Job Done. – www2.fhs.usyd.edu.au/arrow/arar/004.htm.
10. *Song, S.S.L.* Participatory Research and Community Organizing. – www.interwebtech.com/nsmnet/docs/sohng.htm.
11. *Successful Models of Community-Based Research.* Final Report. – NIENS, March 2000.
12. *Tilakaratna, Sirisena.* A Short Note on Participatory Research. – www.caledonia.org.uk/research.htm.
13. *Wadsworth Y.* What Is Participatory Action Research. – www.scu.edu.au/schools/gem/ar/ari/p-ywadsworth98.html.

Стаття надійшла до редакції 31.08.2006 р.

